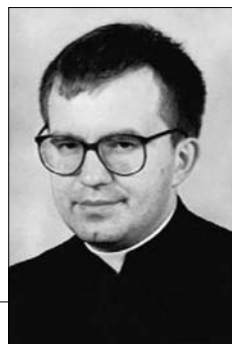

GRZEGORZ BACHANEK

Kardinolo Stefano Wyszyńskiego universitetas Varšuvoje

ŠV. TOMAS AKVINIETIS JOSEPHO RATZINGERIO (BENEDIKTO XVI) APMAŠTYMUOSE

St. Thomas Aquinas in the Reflections of J. Ratzinger (Benedict XVI)

SUMMARY

J. Ratzinger wants to portray the wealth of each of the Fathers and great theologians of the Church. He does not conceal his special interest and fascination for the person of St Augustine, to whom he devoted his doctoral dissertation. All the same, references to St Thomas's thought in the works of Ratzinger are numerous and important. It seems that over the course of time the theologian gradually discovered the immensity Thomas's thought. His deep acquaintance with texts as well as many studies is impressive. Ratzinger can see in the man of Thomas a theologian fruitfully seeking after truth, an outstanding, overall saint. His thought is helpful with the real reception and authentic interpretation of the Bible. Thomas's love for the Church Fathers, especially for St Augustine, is worthy of note. Thomas is a witness of the Christian unity of the mind and the faith. He reminds us that the theologian should direct his desire for the recognition above all towards God. Thomas is especially concerned with the truth of the connection between creator and creature; we can thus assign him the title 'Thomas a Creatore'. The secret of the presence of the Christ in the Eucharist brought about joy and tears in the spiritual life of St Thomas. Against superficial perspectives, Thomas' anthropology is dynamic. Thomas is a great admirer of the Mother of God. Coming to Thomas's thought is a witness to the vitality of the Church.

SANTRAUKA

J. Ratzingeris siekia atskleisti ir parodyti kiekvieno Bažnyčios Tėvo teologinės minties turinimą. Jis neslepia savo ypatingo domėjimosi šv. Augustino asmenybe ir jo teologija, kuriai paskyrė savo daktaro disertaciją. Vis dėlto, svarstydamas ypač svarbius ir sudėtingus klausimus, Ratzingeris savo raštuose dažnai cituoja šv. Tomą Akvinietį. Tapęs popiežiumi Benediktu XVI, Ratzingeris nedviprasmiškai pabrėžia šv. Tomo mokymo reikšmę. Pasisakydamas konkrečiais jo tekstų interpretavimo klausimais, nesiekia varžyti

RAKTAŽODŽIAI: Tomas Akvinietis, J. Ratzingeris, Benediktas XVI, tiesos ieškojimas, tikėjimas, protas.

KEY WORDS: Thomas Aquinas, J. Ratzinger, Benedict XVI, searching for the truth, the faith, the mind.

mokslinių diskusijų laisvės. Verta pabrėžti šv. Tomo meilę Bažnyčios Tėvams ir ypač šv. Augustinui. Tomas yra proto ir tikėjimo vienybės liudytojas, primenantis, kad teologas savo žinių troškimą privalo kreipti pirmiausia į Dievą. Ypatinga šv. Tomo sąsaja su kreacionizmo tiesa leidžia jį vadinti *Thomas a Creatore*. Kristaus buvimo Eucharistijoje paslaptis jame žadina džiaugsmą ir liūdesį. Priešingai paviršutiniškam supratimui, tomistinė antropologija yra labai dinamiška. Tomas yra didelis Dievo Motinos garbintojas. Domėjimasis Tomo mokymu liudija Bažnyčios gyvybingumą.

IVADAS

Žymaus vokiečių teologo Josepho Ratzingerio tekstai, jam priėmus Romos Vyskupo tarnystę, yra dar įdėmiau skaitomi ir tyrinėjami. Tai daryti padeda neseniai publikuota nauja bibliografija, apimanti ne tik paties autoriaus tekstus, bet ir rinktines jo teologijos studijas.¹

Stebėtinai dažnai Ratzingeris naudoja šv. Tomo Akviniečio mintis. Tą galima

pasakyti tiek apie jo ilgametį teologo darbą, tiek apie dabar atliekamą Benedikto XVI tarnystę stiprinant brolių ir seserų tikėjimą. Stebina įvairovė problemų, kurias sprendamas autorius remiasi Tomo tekstais. Todėl šiuo straipsniu siekiama ne tiek išsamiai išnagrinėti pasiūlytą temą, kiek nužymėti svarbiausias apmąstymų šia tema kryptis.

ŠV. TOMO SVARBA

Benediktas XVI pabrėžia šv. Tomo svarbą, primindamas tradicinius jo apibūdinimus: *Doctor communis* arba *Doctor Angelicus*.² Primena, kiek daug galime išmokti iš šv. Tomo. *Teologijos sumą* vadiną ypatingu veikalu. O štai ką sako ankstesnieji popiežiai. Povilas VI kelia reikšmingą klausimą: „Mokytojau Tomai, kokią pamoką gali mums duoti šiandien?“³

Leonas XIII 1880 m. Tomą paskelbė katalikų mokyklų ir universitetų globėju.⁴ Jonas Paulius II tarp kitko sako: „mąstymo meno mokytojas, teisingo teologijos plėtojimo pavyzdys“.⁵ Vatikano II Susirinkimas Dekrete dėl kunigų ugdymo *Optatam totius* ir Krikščioniškojo auklėjimo deklaracijoje *Gravissimum educationis*⁶ rekomenduoja gilintis į Tomo mintis.

IEŠKANT TIESOS

Paslaptingas įvykis Tomo gyvenimo pabaigoje atskleidžia jo asmeninį nuolankumą ir tai, kad Dievo didybė ir grožis be galo pranoksta mūsų protą. Tomo gyvenimą ir mokslą galima išreikšti šiais žodžiais: „Nieko [tavęs nenorėčiau prašyti], išskyrus Tavęs paties, Viešpatie!“⁷ Dievą galima bandyti pa-

žinti tik esant nuolankumo būsenoje. Savo gyvenimu šv. Tomas parodo, kokia svarbi teologui yra malda. Tiesa yra tikėjimo dovana. Proto pastangos turi būti paremtos iš Dievo sklindančia šviesa. „Tik tas, kuris gyvena su Dievu ir tikėjimo paslaptimis, gali suprasti, ką jos sako.“⁸

Tomui būdinga gili pagarba paprastam žmogui. Jis ne tik mąstė ir mokė studentus, bet ir sakė pamokslus. Paprastai žmonėms mielai jo klausėsi. Taip susiedamas teologiją ir pastoracinį darbą jis gali būti pavyzdžiu šiuolaikiniams teologams: „Pasakyčiau, kad tai yra tikrai didelė malonė, jei teologai geba prabilti į tikinčiuosius paprastais, suprantamais ir įkvepiančiais žodžiais. Pamokslų sakymas teologams padeda pasiekti sveiką ganytojišką realizmą ir duoda naujų stiprių paskatų tęsti mokslinius ieškojimus.“⁹ Šv. Tomas yra teologas (šalia Augustino, Bonaventūros ir kitų), gebantis išvelgti gilią paprastų, formalaus išsilavinimo negavusių krikščionių išmintį. Jis teigia, kad „meilė yra toji akis, kuri žmogui leidžia matyti.“¹⁰

Pamoksluose studentams ir tikintiesiems Tomas iškeldavo tas pačias problemas, kurias nagrinėjo moksliniuose darbuose. Didžiojo pasninko pamoksluose, kuriuos jis sakė Neapolyje, kai jam buvo likę gyventi tik vieneri metai, Tomas iškėlė esminius klausimus: į ką tikime, ko meldžiamės ir kuo gyvename. Tų pamokslų turinyje, vėliau surinktų į *Opuscula*, randame beveik visą Katalikų Bažnyčios Katekizmo struktūrą.¹¹ Jis nevengė pačių aštriausių gyvenamojo meto problemų: „šv. Tomas Akvinietis turėjo iš naujo apmąstyti krikščionybę jos susidūrimu su judaizmu, islamu ir graikų-romėnų kultūra, kad jai suteiktų formą.“¹²

ŠVENTŪJŲ PATIRTIS

Šv. Tomas mano, kad teologija, panašiai kaip ir kiti mokslai (išskyrus pirmąją filosofiją), neįrodo savo pirmųjų principų. Ji remiasi šventųjų patirtimi, jų

Kritikuodamas Bartheo atliktą tikėjimo ir religijos supriešinimą bei Bonhoefferio paruoštą nereliginės krikščionybės programą, Ratzingeris atkreipia dėmesį į tai, kad sąvokos „tikėjimas“ ir „religija“ teologijoje vartojamos pernelyg abstrakčiai ir nepakankamai tiksliai. (Pvz., ne visos religijos tikėjimo sąvokai suteikia tą patį turinį, bent jau ne tokį, kokį jai teikia krikščionybė.) Ratzingeris ragina šias dvi sąvokas naujai apmąstyti. Šv. Tomas Akvinietis religiją suprato kaip žemesnę teisingumo dorybės kategoriją, vadinasi, kaip būtiną tikrovę.¹³ Atrodo, kad čia matyti posūkis į šv. Tomą, kaip į minties tikslumo ir realizmo, kurių dabar labai trūksta, pavyzdį.

Benediktas pabrėžia reikšmę tikros ir gilios Tomo draugystės su savo mokytoju Albertu Didžiuoju ir savo sekretoriumi Reginaldu iš Piperno.¹⁴ Tiesos ieškojimas yra apsisvalymo procesas. Tomo pateiktas tiesos kaip proto ir tikrovės supanašėjimo apibrėžimas rodo, kad tiesos klausimas yra žmogų formuojantis, drausmės reikalaujantis, gydantis nuo egoizmo, į tikrąjį save vedantis, išlaisvinantis nuo iliuzijų, paruošiantis susitikimui su kitu procesas.¹⁵ Ne tik teologo darbas, bet ir kiekvienas tikras tiesos ieškojimas reikalauja pastangų ir vidinės kaitos, nes priverčia bent jau iš dalies gyventi tuo, ką tiriamo ir atrandame.

žiniomis ir pažiūromis.¹⁶ „Iš teologo reikalaujama nuolankiai pripažinti... [kad] be *šventųjų* realizmo, be jų *ryšio su tikrove*, apie kurią kalbama, *teologija yra tuš-*

čas, moksliskumo kriterijų netenkinantis intelektualinis žaidimas.“¹⁷

Akvinetis yra vienas iš šventųjų, kurie yra ne tik praeities didžiosios asmenybės, bet ir šiandieniniai mūsų tikėjimo vedliai, išskleidantys mūsų vienatvę ir kuriantys bendruomenę: „Jie gyvena tikėjime, kalba mums, supranta mus ir mes juos suprantame.“¹⁸ Akvinietis yra vienas iš teologijos ir šventumo, tikėjimo ir mąstymo, atsivertimo ir tiesos ieškojimo pavyzdžių. Ratzingeris rašo: „teologijoje kūrybiškumo tikimybė yra tu didesnė, kuo labiau tikėjimas tampa tikru išgyvenimu“. Dvasinės patirties netekusi teologija tampa itin neturininga.¹⁹

Kreipdamasis ne tik į Tomą, bet ir į visą teologijos mokslo tradiciją, Ratzingeris primena, kad teologija yra dvasinis pažinimas, o tai reiškia, kad jos neįmanoma išmokti grynai akademiškai: dvasiškai neišgyvenant, netraktuojant kaip gyvenimiško iššūkio.²⁰

Tomas Akvinietis yra vienas iš tų didžiųjų šventųjų, kurie, sekdami Kristumi, atrado paslėptą Jo gyvenimo lobį, atskleidė nepaprastas žmogaus galimybes, bet patys išliko unikaliomis asmenybėmis.²¹ Didieji šventieji yra gyvo vandens srautai. Jų teologinės žinios ištroškčius gali pagirdyti tikėjimu ir suteikti galimybę naudotis Šventosios Dvasios turtais.²²

KLAUSYMO SI MENAS

Martino Dibeliuso ir Rudolfo Karlo Bultmanno panauduose Šventojo Rašto interpretavimo metoduose Ratzingeris įžvelgia iš Kanto filosofijos kylančius klaidingus, savavalius, neatitinkančius Dievo Žodžio tikrovės, filosofinius principus.²³ Ieškodamas filosofijos, kuri būtų ne tokia savavalė ir geriau tarnautų idėmiam klausymuisi to, ką kalba tekstas, jis kreipiasi į šv. Tomo mintį²⁴, suvokiančią sunkumus, su kuriais susiduria žmogiškasis pažinimas, ir primena, kad „dvasines tiesas visada primame metaforų forma, įvairiems daiktams tarpininkaujant“, tačiau suvokia ir tam tikras galimybes, jas išreikšdamas analogijos ir dalyvavimo principais.²⁵ Šventojo Rašto nederą skaityti darant prielaidą, kad Dievas yra neišreiškiamas Esysbė, o Biblija priklauso šiam pasauliui ir gali būti paaiškinta gamtos mokslų metodais. Būtiną pasiruošimas atsiverti vidiniam Dievo Žodžio dinamizmui ir gelmei. Biblijos supratimui reikia atviros filosofijos.²⁶ To-

mas Akvinietis „padarė galimą atsiradimą atviros filosofijos, galinčios priimti visą biblinio fenomeno radikalizmą.“²⁷

Šv. Tomas aiškina, jog gamta ir visi daiktai yra kelyje į tikslą. Judėjimo pabaigoje atsiskleidžia jų prasmė. Žodį ir įvykį jis sieja kaip pirmą pradę tikrovę.²⁸ Tos sąsajos matymas leidžia suprasti Senojo ir Naujojo Testamento vienybę. Nepakanka tekstus nagrinėti istoriniame kontekste, būtina į juos pažvelgti Kristaus įvykio požiūriu. Žmogiškuose Rašto žodžiuose reikia išgirsti Dievo kalbą, kuri mums gali pasakyti daugiau negu žemiškasis Šventojo Rašto teksto autorius galėjo įsivaizduoti.²⁹ Ratzingeris cituoja Tomo žodžius, primenančius Biblijos žodžio transcendenciją: „Gero vertėjo užduotis – kreipti dėmesį ne į žodžius, o į prasmę.“³⁰

Apmąstydamas Katalikų Bažnyčios Katekizmo reikšmę ir aktualumą Ratzingeris primena Katekizme cituojamą Tomo tekstą, svarbų teisingai Šventojo

Rašto interpretacijai. Tame tekste pabrėžiamas Šventojo Rašto vieningumas, kylantis iš Dievo sumanymo vieningumo, kuris atsiskleidė Kristaus kankinystėje ir parodė teisingą Senojo Testamento tekstų skaitymo būdą.³¹ Ratzingeris skatina istorinę interpretaciją papildyti teologiniais komentarais. Primeną apie viduramžiais susistemintą Šventojo Rašto prasmų mokslą.³²

Nurodydamas vidinį Įstatymo ir Evangelijos, Senojo ir Naujojo Testamentų vientisumą Ratzingeris ragina Katalikų Bažnyčios Katekizmą apmąstyti kaip šv. Augustino ir šv. Tomo Akviniečio minčių įkūnijimą. Tomo tekstą čia apibūdina kaip „ypatingai gražų“. Šventajame

Rašte ragina matyti atitikimus, o ne ieškoti vidinių prieštaravimų.³³ Vokiečių teologas kritikuoja katalikybės egzegetų nosisukimą nuo didžiųjų Bažnyčios Tėvų ir Bažnyčios Daktarų, tokių kaip Augustinas, Chrizostomas, Bonaventūra arba Tomas, kai šiandieniniai egzegetai evangelikai labiausiai domisi savo Tėvais – Liuteriu ir Kalvinu.³⁴

Tomas klausosi Šventojo Rašto žodžių kartu su Bažnyčios Tėvais. Benediktas pabrėžia, kad savo apmąstymuose „šv. Tomas gilina mokymą, kylantį iš Šventojo Rašto ir Bažnyčios Tėvų, pirmausia iš šv. Augustino.“³⁵ Popiežius yra tolimas paviršutiniškam Tomo ir Augustino supriešinimui.

TIKĖJIMAS IR PROTAS

Šv. Tomą Ratzingeris laiko krikščioniškos tikėjimo ir proto vienybės, kurią naujieji laikai suardė, svarbiu liudytoju: „Matėme, kad pirmą kartą proto ir tikėjimo vienybė – iš tiesų niekada iki galo nepagrįsta – kuri savo išbaigtą sistemę formą įgijo Tomo Akviniečio veikaluose, buvo suardyta ne tiek dėl tikėjimo, o veikiau dėl proto išplėtojimo.“³⁶ Krikščionių tikėjimo ir proto dermės atskleidimas buvo didis Tomo nuopelnas. Būdamas giliu Aristotelio minties žinovu, jis gebėjo joje atskirti tai, kas vertinga, nuo to, kas abejotina. Vengė tiek nekritiško, entuziastingo priėmimo, tiek ir aklo neigimo. Gebėjo atpažinti iš arabų komentatorių kilusius Aristotelio minties iškraipymus. Sukūrė naują sintezę, formavusią būsimų šimtmečių kultūrą.³⁷ Parodė filosofijos ir teologijos savarankiškumą, taip pat ir jų sąsajas.³⁸ Komentuodamas encikliką *Fides et ratio* Ratzingeris atkreipia dėmesį į tuos didžius

mąstytojus, kurie mokėjo vaisingai susieti filosofiją su Dievo Žodžiu. Rašydamas apie viduramžių mąstytojus jis greta šv. Anzelmo ir Bonaventūros pamini ir Tomą Akvinietį.³⁹

Popiežius Leonas XIII šv. Tomą apibūdino kaip proto ir tikėjimo dialogo vadovą. Padarė tai XIX a., tada, kai labai garsiai buvo teigiama, kad protas neigia tikėjimą. Šv. Tomas įsitikinęs, kad tikėjimas ir protas kyla iš to paties dieviškojo Logo šaltinio. Todėl jais abiem galima pasikliauti. Gerbdami tiek humanitarinių, tiek teologijos mokslų autonomiją, galime pasiekti jų bendradarbiavimo galimybę. Tikėjimas skatina tikrovės pažinimo drąsą ir išplečia horizontus. Protas nurodo tikėjimo pagrindus, panašumais išaiškina atskiras tiesas ir pašalina priekaištus. Tomas siūlo turiningą, visai esiniškai ir visiems klausimams atvirą žmogaus proto sampratą. Jis pabrėžia, kad Dievo malonė žmogaus prigimties nepanaikina.

Šv. Tomo mokyme apie prigimtinių įstatymą Ratzingeris išvelgia žmogaus proto įvertinimą teiginyje, kad ir netikintis žmogus gali pažinti tai, kas teisinga. Prigimtinis įstatymas yra žmogaus teisių ir asmens orumo pagrindas.⁴⁰

Šv. Tomas perėmė šv. Augustino mintį, kad tikėjimas kyla iš To, kuris pats yra protas. Todėl įtikėdamas „sau atveriu duris į teisingą supratimą“.⁴¹ Taip pabrėžiamas tikėjimo vaidmuo tiesos pažinime. Mąstydamas apie tikėjimo ir teologijos santykį, Ratzingeris pastebi nesusipratimus, kylančius iš pernelyg ribotos tikrumo sąvokos vartojimo, lemiančio tikėjimo ir tiesos ieškojimo supriešinimą, kartu ir teologijos bei mokslo supriešinimą. Ieškodamas teisingo sprendimo jis kreipiasi į Tomą Akvinietį, kuris nurodo vidinį tikėjimo akto atvirumą teologijai, apibrėždamas tikėjimą kaip Dievui pritariantį mąstymą (*De veritate* q. 14 a. 1 co.). Jeigu moksle pritarimas reikalauja faktų akivaizdumo, tai tikėjimo akte dėl pritarimo (arba nepritarimo) sprendžia valia. Visas žmogaus dvasines galias mobilizuojantis tikėjimas yra įmanomas tik dėl Dievo Žodžio prisilietimo prie žmogaus širdies. Tikėjimas, kurio tikrumo pilnatve galime paremti visą savo gyvenimą, reiškia mąstymo, kuris vis dar yra

kelyje, piligrimystę. Pritarimas tikėjimui nepaneigia mąstymo, klausimų kėlimo, abejonių. Teologija susijusi su link Kristaus keliaujančio ir nugalinto visas pasakas judėti priešinga linkme žmogaus mąstymu.⁴² Tame apmąstyme galima pastebėti autoriaus dėmesingumą didžiųjų Bažnyčios daktarų minties gilumui. Antropologinė šv. Tomo refleksija padeda nugalėti tariamus tikėjimo aiškumo ir paslaptingumo prieštaravimus.

Minėta problema turi esminę praktinę reikšmę. Dievo Žodis aplenkia mūsų mąstymą, todėl „mąstymas kartu su Dievo Žodžiu laikas nuo laiko mus stebina naujumu, nekelia nuobodulio, neužplukdo ant seklumos.“⁴³ Priešingai negu teigia, pvz., Martinas Heideggeris arba Karlas Jaspersas, „ne tiek abejonė, kiek pozityvus patvirtinimas, <taip> sakymas mąstymui atveria plačius horizontus.“⁴⁴ Savo ruožtu, daugelyje teologinių sukilimų prieš Tikėjimo Mokslo Kongregaciją galima išvelgti argumentus, kylančius iš nepakankamo aptartų problemų supratimo.⁴⁵ Tikėjimas atveria galimybę autentiškai teologijos kūrybai. Ratzingeris su dėkingumu mąsto apie didžiuosius teologijos meistrus: šv. Augustiną, Bonaventūrą, Tomą Akvinietį, iš kurių mokėsi teologijos.⁴⁶

MĄSTYMAS Į DIEVĄ

Ratzingeris pabrėžia reikšmę dviejų tiesų, apie kurias mūsų laikais dažnai sakoma, kad jos viena kitą neigia: Dievas yra teologijos objektas ir teologija mąsto filosofiniais klausimais. Dievo temos nevalia pašalinti iš mąstymo srities. Toks pašalinimas tiesiogiai susijęs su Bažnyčios krize. Teologiją ardantis istorizmas, sociologizmas arba filosofijos atsisaky-

mas turi neigiamų padarinių.⁴⁷ Pripažindama, kad išganymo istorija nėra pati svarbiausia teologijos tema, Bažnyčia arba tikinčiųjų bendruomenė aiškiai remiasi šv. Tomu, kuris pabrėžė, kad teologijos objektas yra Dievas.⁴⁸ Ratzingeris prisipažįsta, kad tik pastaraisiais metais suprato tomistinės teologijos kaip spekuliatyviojo mokslo sampratos svarbą

arba, Romano Guardini žodžiais tariant, logo pirmumą etoso atžvilgiu.⁴⁹ Tomo mąstyme pastebima intucija Irenijo iš Liono, kuris Kristuje išvelgia susitikimo su Dievo Būtimi ir Tiesa galimybę. Teologijos nukreipimas į metafiziką nereiškia išganymo istorijos išsižadėjimo. Teologija pirmenybę turi teikti tiesai. Pripažindamas pamatinės šv. Tomo nuos-

tatos tiesą, Ratzingeris neatmeta ir šv. Bonaventūros įnašo.⁵⁰

Teologijos sumoje šv. Tomas pabrėžia: „Svarbiausias šventojo mokslo tikslas yra Dievo pažinimas“ (*S.Th. I q.2*). Pirmiausia jis stengiasi rašyti apie Dievą kaip apie savyje pačiame esantį, kaip apie visų daiktų pradžią ir pabaigą, kaip savo malone esantį krikščionių gyvenime ir veikloje.⁵¹

KŪRĖJO TOMAS

1979 m. Zalcburge šv. Tomo minėjimo proga skaitytame pranešime Ratzingeris pabrėžia ypatingą šv. Tomo ryšį su tiesa apie pasaulio sukūrimą. Teigia, kad „kūrėjas ir kūrinys yra jo teologinio mąstymo centras...“ Cituoja Chestertono

mintį, kad šv. Tomą būtų galima vadinti *Thomas a Creatore* (*Kūrėjo Tomas*). Atkreipia dėmesį į tai, kad šiuolaikinės teologijos nususukimas nuo Tomo susijęs su pasaulio sukūrimo temos marginalizavimu.⁵²

ĮSIKLAUSĘS Į JĖZAUS ŠIRDIES PLAKIMĄ

Ratzingeris pabrėžia, kad Kristus Tomui yra kelias ir tiesa, kuri gali mus iš naujo susieti su Dievu Tėvu. Tomui būdingas septynių sakramentų mokslo siejimas su Įsikūnijimo paslaptimi.⁵³ Tiesa apie Įsikūnijimą stiprina mūsų tikėjimą, viltį ir meilę. Ji yra pats akivaizdžiausias Dievo meilės mums ženklas. Kai mąstome Dievo Įsikūnijimo paslaptį „mumyse liepsnoja troškimas pasiekti Kristų šlovėje.“⁵⁴ Ypatingą dėmesį šv. Tomas skyrė Eucharistijos sakramentui. Biografai rašo, kad jis kaišiodavo galvą į tabernakulį tarsi norėdamas jame išgirsti Jėzaus širdies plakimą. Eucharistiją jis apibūdino kaip Viešpaties kančios sakramentą. Aukodamas mišias liedavo užuojautos, džiaugsmo ir dėkingumo ašaras.⁵⁵ Galbūt šie faktai galėtų paneigti Tomo kaip šalto mąstytojo įvaizdį.

Popiežiaus Urbono IV paragintas Tomas parašė Dievo Kūno šventės liturgi-

nus tekstus. Jam priskiriami nepaprasto grožio himnai, išreiškiantys Viešpaties Kūno ir kraujo realaus buvimo paslaptį. Benediktas XVI pabrėžia, kad Tomas turėjo „tobulai eucharistinę širdį“,⁵⁶ ir tęsia: „Kiek daug šventųjų savo gyvenimą eucharistiniu pamaldumu padarė autentišką! Nuo šv. Ignoto iš Antiochijos iki šv. Augustino, nuo šv. Antano Abato iki šv. Benedikto, nuo šv. Pranciškaus Asyžiečio iki šv. Tomo Akviniečio.“⁵⁷ Tomas ragina Dievo Kūną išgyventi kaip Dievo garbinimą visomis jėgomis (Privalai Jį garbinti, kiek tik gali). Ratzingeris nostalgiskai prisimena: „Dar ir šiandien užuodžiu mėtomų gėlių ir ką tik nulaužtų beržo šakelių kvapą; matau papuoštus namus, vėliavas, girdžiu dainavimą ...“⁵⁸ Dievo Kūnas yra išpažinimas meilės, kuri dovanojama neišsenka.⁵⁹

Kreipdamasis į šv. Tomo pamokslą apie Dievo Kūno šventę, Ratzingeris pir-

miausia atkreipia dėmesį į džiaugsmą, kylantį iš neįsivaizduojamo Dievo Eucharistijos paslapyje artumo, kuris taip smarkiai pranoksta Senojo Testamento perspektyvą.⁶⁰ Dievas atsiduoda į mūsų rankas ir ateina į mūsų širdis. Leidžia

save pažinti ir atrasti, laukia mūsų. Iš šv. Tomo apmąstymų dėl Pakartoto Įstatymo knygos teksto (Įst 4, 7) išaugęs teiginys *Dievas arti mūsų* tapo svarbios knygos pavadinimu.⁶¹

DIEVO MOTINOS GARBINTOJAS

Panašiai kaip ir kiti šventieji, Tomas yra didis Dievo Motinos garbintojas, kurį jis vadino *Triclinium totius Trinitas (visos Šventosios Trejybės poilsio vieta)*. Jo gilų pamaldumą Marijai galime išžvelgti,

pvz., šioje maldoje: „O palaimingoji, visų saldžiausioji Mergele Marija... Duok man, saldžiausioji mano Mergele, tikrąją meilę, kuria galėčiau visa širdimi mylėti Tavo Aukščiausiąjį Sūnų, o po Jo – Tave...“⁶²

ANTROPOLOGIJOS DINAMIZMAS

Žmogus yra Dievo meilės vaisius, išėina iš jos kuriančių rankų ir kartu turi laisvę ir savo vertę. Malonės skatinamas, siekia pažinti Dievą ir Jį mylėti, kad pasiektų laimę. Benediktas XVI ypatingai pabrėžia tomistinės antropologijos dinamizmą. Tapdamas Dievo paveikslu žmogus tampa pačiu savimi. Jo moraliniuose sprendimuose siejasi protas, valia ir jausmai. Žmogus gali išplėtoti teologines dorybes (tikėjimą, meilę, viltį), kurias Tomas išdėsto greta keturių svarbiausiųjų dorybių – sumanumo, teisingumo, santūrumo ir narsumo. Tikėjimas yra amžinojo gyvenimo daigas. Jo padedami galime atrasti teisingą mūsų gyvenimo kelią ir nugalėti pagundas. Tikėjimo poreikį aiškiai pajuntame tada, kai suvokiame žmogaus protingumo ribas ir būtinybę pasikliau-

ti kitų žmonių patyrimu.⁶³ Tomas nurodo penkis geros maldos požymius: patikimas ir ramus pasižadėjimas, atitinkamas turinys, teisinga prašymų tvarka, meilės karštumas ir nuolankumo nuoširdumas.⁶⁴

Kalbėdamas apie keturis įstatymus, kuriais remiasi mūsų pasaulio tvarka – prigimtinis įstatymas, geidulingumo įstatymas, Senojo Testamento įstatymas ir Naujojo Testamento įstatymas – teigia, kad „Tomas yra jų visų sintezė ir suma.“⁶⁵ Iš mirusiųjų prisikėlusio žmogaus tapatumas reiškia, kad „siela, kuri prisikeldama atgauna anksčiau turėtą formuojančiąją galią, iš vidaus stato sau tapatų kūną“.⁶⁶ Ratzingeris mano, kad visi bandymai ką nors daugiau pasakyti apie prisikėlusio kūno išvaizdą yra bergždžios spekuliacijos.⁶⁷

JVAIRŪS KLAUSIMAI

Svarstydamas Bažnyčios katalikiškumą (visuotinumą) Ratzingeris remiasi šv. Tomo tekstais, siekdamas parodyti Šven-

tosios Dvasios vaidmenį atskleidžiant Testamentų turinį ir parodant su Dievo meile susieto Įstatymo visuotinumą.⁶⁸

Bažnyčios kaip Kristaus Kūno sampratoje jis remiasi šv. Augustino ir šv. Tomo mintimi, kad „kaip gyvo kūno galva ir kiti organai nėra vienas kitam tapatūs, tačiau yra neatskiriami, taip Kristus ir Bažnyčios nereikia tapatinti, tačiau nevalia juos vieną nuo kito atskirti, nes jie sudaro vieną <visą Kristų>.“⁶⁹ Ratzingeris remiasi Tomu, svarstydamas Bažnyčios paslaptį alegorijos apie Mirtą ir Mariją kontekste.⁷⁰

Ruošdamasis habilitacijai, 1955 m. rašytame tekste Ratzingeris tiria, kaip šv. Tomas supranta Apreiškimo sąvoką⁷¹ ir kaip kritikuoja Joachimo Fjoriečio idėjas. Jis nagrinėja Akviniečio veikalus *Teologijos suma*, *Suma prieš pagonis*, *Komentaras keturioms Petro Lombardo sentencijų knygoms*, *Komentaras Boecijaus traktatui Apie Trejybę*; naudojami Hayeno⁷², E. Gilsono, M. Schmauso, Gottliebo Söhngeno, Beumerio, Walzo, Bergo, Dandero, Deckerio darbai. Habilitaciniame darbe Ratzingeris į Tomo mintis gilinaisi tam, kad geriau suprastų Bonaventūros mokymą. Dirbdamas aukštojoje teologijos mokykloje Freisinge jis 1956 m. semestre aptaria Tomo tekstus apie malonę.⁷³ Bonos universitete 1961/62 m. semestruose nagrinėja įstatymo ir malonės santykio problemą Tomo tekstuose.⁷⁴

1956 m. publikuoja A. Walzo knygos

Thomas von Aquin. Lebensgang und Lebenswerk des Fürsten der Scholastik (Basel 1953) recenziją. Tomu remiasi amžinybės tema diskutuodamas su Metzuo Moltmannu.⁷⁵ Mąstytoją iš Akvino Ratzingeris pasitelkia svarstydamas apie naujuosius judėjimus ir bendruomenes Bažnyčioje.⁷⁶ Keldamas politikos temą, nurodo į Tomo apmąstymus šia tema ir demonstruoja pažintį su šiai temai skirtais darbais.⁷⁷ Remiasi Tomo mintimi apie grožį kaip apie tiesos spindesį.⁷⁸ Spręsdamas bažnytinės muzikos problemas, diskutuoja su Tomu, giliai apmąstydamas jo požiūrį.⁷⁹

Ratzingerio tekstuose galima rasti Tomo minčių apie meilės ir Eucharistijos sąsają,⁸⁰ apie viltį,⁸¹ abejingumą,⁸² žmogaus nemirtingumą⁸³ ir sielą,⁸⁴ apie liturgiją kaip Dievo garbinimą ir permainingą Bažnyčios didžiosios liturgijos galią.⁸⁵ Ragindamas krikščioniškai išgyventi atostogas, Ratzingeris primena Tomo traktatą apie liūdesio išsklaidymo priemones. Pabrėžia Akviniečio realizmą nurodant ne tik maudymosi, miego ir pasilinksminimų būtinumą, bet ir buvimo su draugais reikšmę bei kontempliacijos neišvengiamumą.⁸⁶ Čia remiasi Tomo tekstu, skirtu plačiam skaitytojų ratui. Stengiasi skaitytojus sudominti Tomo apmąstymus siedamas su mūsų kasdiene patirtimi.

MINTIES RECEPCIJA

Amerikos katalikybėje Ratzingeris mato daugybę gyvybingų elementų, svarbių visai visuotinei Bažnyčiai. Teigiamai vertina naujas vienuolių bendruomenes, kuriose nagrinėjami Bažnyčios Tėvų ir Tomo Akviniečio darbai, ieškant atsakymo į nūdienos iššūkius.⁸⁷

Šv. Tomo, dėstančio Neapolyje, Pary-

žiuje ir Kelne pavyzdys liudija, kad viduramžių universitetai, vienuolių ordinais, katedros ir kitos panašios institucijos palaikė Europos kultūros vienybę. Jos ir šiandien galėtų mus įkvėpti kuriamajam darbui, jeigu savo rūpinimosi Europos likimu neapribotume tik valstybingumo ar ekonomikos sritimi.⁸⁸

Ratzingeris atkreipia dėmesį į tinkamą šv. Tomo veikalų interpretaciją, tokią, kuri būtų ištikima tekstams ir parodytų autoriaus minčių sąsajas su ankstesniąja tradicija. Filosofinio (besiremiančio tik prigimtinio protu) ir teologinio (besiremiančio dieviškuoju Apreiškimu) pažinimo atskirtis pirmiausia priklauso šv. Tomui. Tačiau tik naujaisiais laikais toji atskirtis pradėta traktuoti kaip prieštaravimas, nors pats atskirties autorius ją mąstė kitaip.⁸⁹

Šv. Tomas yra vienas iš didžiųjų krikščionių mąstytojų, kurių teorijos neretai traktuojamos ir komentuojamos labai paviršutiniškai ir banaliai: „Ištisios šv. Tomo mokinių kartos nesugebėjo išsilaikyti jo mąstymo aukštumoje.“⁹⁰ Teologija ne visada žengia į priekį nuosekliai, žingsnis po žingsnio. Kartais atsitinka taip, kad „įvykus didžiam persilaužimui, naujos teologų kartos veikia kaip epigonai, kurie drąsiai naujojo prado idėją paverčia teo-

loginių mokyklų kartojama banalybe, pabarsto dulkėmis ir taip paslepia, kad prireikia daugybės pastangų, sudėtingų tyrimų, kad ta idėja vėl pradėtų veikti.“⁹¹ Ratzingeris prisimena, kad jam buvo sunku suprasti šv. Tomą studijų seminarijoje laikais. Tomizmo paskaitos jam atrodė per daug tolimos jį tada jaudinusiems klausimams.⁹² Ratzingeriui tuo metu labiausiai rūpėjo personalizmas, šv. Augustinas ir šiuolaikinė filosofija.⁹³

Kartais galima pastebėti tam tikrą Ratzingerio kritiškumą kai kurių šv. Tomo nuostatų atžvilgiu. Jis ne iki galo pritaria Tomo teiginiui, kad žmogus gimsta kaip *tabula rasa*. Veikiau mano, kad žmogus gimsta kaip klausimus kelianti ir laukianti atsakymų būtybė. Kartais pripažįsta, jog tam tikra prasme yra platonikas.⁹⁴ Apmąstydamas tikėjimo ir filosofijos santykį pabrėžia didžiųjų filosofijos veikalų, taip pat ir šv. Tomo Akviniečio minties, tvarumą, universalumą ir aktualumą.⁹⁵

Literatūra ir nuorodos

¹ Žr. Joseph Ratzinger/Papst Benedikt XVI. *Das Werk. Bibliographisches Hilfsmittel zur Erschließung des literarisch-theologischen Werkes von Joseph Ratzinger bis zur Papstwahl*. Red. V. Pfnür. – Augsburg, 2009.

² Benedykt XVI. *šv. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu. Audiencja generalna, 2 czerwca 2010*. // Wiadomości KAI 2010, nr. 23, s. 14.

³ Benedykt XVI. *Audiencja generalna, 23 czerwca 2010*. // Wiadomości KAI 2010, nr. 26, s. 20.

⁴ Benedykt XVI. *Prawo naturalne podstawą obrony godności człowieka. Audiencja generalna, 16 czerwca 2010*. // Wiadomości KAI 2010, nr. 25, s. 21.

⁵ Benedykt XVI. *šv. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 14.

⁶ Benedykt XVI. *Prawo naturalne podstawą obrony godności człowieka*, s. 21.

⁷ Benedykt XVI. *šv. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 15.

⁸ Benedykt XVI. *Audiencja generalna, 23 czerwca 2010*, s. 20.

⁹ Benedykt XVI. *šv. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 15.

¹⁰ Joseph Ratzinger. *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*. Tł. Wiesław Szymona. – Poznań, 2009, s. 487.

¹¹ Benedykt XVI. *Audiencja generalna, 23 czerwca 2010*, s. 21.

¹² Joseph Ratzinger. *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*. Tł. Grzegorz Sowiński. – Kraków, 2001, s. 409.

¹³ Joseph Ratzinger. *Wiara – prawda – tolerancja. Chryścijaństwo a religie świata*. Tł. Ryszard Zajączkowski. – Kielce, 2005, s. 42.

¹⁴ Benedykt XVI. *šv. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 14.

¹⁵ Joseph Ratzinger. *Prawda w teologii*. Tł. Magdalena Mijalska. – Kraków, 2005, s. 43.

¹⁶ Joseph Ratzinger. *Europa Benedykta w kryzysie kultur*. Tł. Wiesława Dzieża. – Częstochowa, 2005, s. 132.

¹⁷ Ten pat, p. 133.

- 18 Joseph Ratzinger. *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, s. 108.
- 19 Joseph Ratzinger. *Prawda w teologii*, s. 64.
- 20 Joseph Ratzinger. *Czym jest teologia? // Podstawy wiary. Teologia, kolekcja Communio*, nr. 6. – Poznań, 1991, s. 221 (vertimo kaida).
- 21 Joseph Ratzinger. *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*, s. 202.
- 22 Joseph Ratzinger. *Modlitwa o Ducha Świętego. // Analecta Cracoviensia*, nr. 32, 2000, s. 287.
- 23 Joseph Ratzinger. *Słowo Boga. Pismo – Tradycja – urząd*. Tł. Wiesław Szymona. – Kraków, 2008, s. 109–111.
- 24 Ratzingeris remiasis šiuo veikalu: M. Arias-Reyero. *Thomas von Aquin als Exeget*. – Einsiedeln, 1971.
- 25 Joseph Ratzinger. *Słowo Boga. Pismo – Tradycja – urząd*, s. 115. Šiame fragmente Tomo mintis iliustruojama vaizdingais Grigaliaus Nazianziečio posakiais.
- 26 Ten pat, p. 113–116.
- 27 Ten pat, p. 116.
- 28 Ten pat, p. 117 išnaša.
- 29 Ten pat, p. 118–120.
- 30 Ten pat, p. 119. *Officium est boni interpretis non considerare verba, sed sensum*. In Matth. XXVII, 1.
- 31 Joseph Ratzinger. *W drodze do Jezusa Chrystusa*. Tł. Jarosław Merecki. – Kraków, 2004, s. 163: „Kad ir kokios skirtingos būtų knygos, iš kurių sudarytas Šventasis Raštas, tačiau jis yra vienas požiūriu dieviškojo sumanymo, kurio centras ir širdis yra Jėzus Kristus, atviras Jo Velykų išsipildymui. Kristaus širdis reiškia Šventąjį Raštą, kuris leidžia pažinti Kristaus širdį. Iki kančios Kristaus širdis buvo uždara, nes Šventasis Raštas buvo neaiškus. Kančia atvėrė Šventąjį Raštą, nes tie, kurie dabar jį supranta, pažino ir sužinojo, kaip reikia aiškinti pranašystes“ (šw. Tomasz z Akwinu. *Expositio in Psalmos*, 21, 11) (KKK 112).
- 32 Joseph Ratzinger. *W drodze do Jezusa Chrystusa*, s. 162–164.
- 33 Joseph Ratzinger. *Wielość religii i jedno Przymierze*. Tł. Eliza Pieciul. – Poznań, 2004, s. 26. „Bet ir Senajam Testamentui viešpataujant, gyveno tokie žmonės, kuriems buvo būdinga antgamtinė meilė ir Šventosios Dvasios malonė, kurie laukė pirmiausia dvasinių ir amžinų pažadų ir šiuo požiūriu priklausė Naujajam Testamentui. Panašiai Naujajame Testamente pasitaiko kūniški žmonės [...] (S. Th. I–II, q. 107 a.1 ad 2).“
- 34 Joseph Ratzinger. *Kościół–ekumenizm–polityka*. – Poznań–Warszawa, 1990, s. 135.
- 35 Benedykt XVI. *Audienca generalna, 23 czerwca 2010*, s. 20.
- 36 Joseph Ratzinger. *W drodze do Jezusa Chrystusa*, s. 142.
- 37 Benedykt XVI. *šw. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 14.
- 38 Benedykt XVI. *Prawo naturalne podstawą obrony godności człowieka*, s. 21.
- 39 Joseph Ratzinger. *Nauczanie Ojców Kościoła w encyklice „Fides et ratio“*. // *Vox Patrum*, nr. 18, 1998, t. 34–35, s. 306.
- 40 Benedykt XVI. *Prawo naturalne podstawą obrony godności człowieka*, s. 21.
- 41 Joseph Ratzinger. *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci*. Tł. Grzegorz Sowiński. – Kraków, 2005, s. 28.
- 42 Joseph Ratzinger. *Wiara i teologia. // Wrocławski Przegląd Teologiczny* 8, 2000, nr. 2, s. 8–13.
- 43 Ten pat, p. 12.
- 44 Ten pat, p. 13.
- 45 Ten pat, p. 9.
- 46 Ten pat, p. 13.
- 47 Joseph Ratzinger. *Czym jest teologia?* s. 215.
- 48 Ten pat, p. 216. Plg. S. Th. I, q. 1 a.7.
- 49 Joseph Ratzinger. *Czym jest teologia?* s. 218.
- 50 Ten pat, p. 218. Apie tikėjimo į Dievą pirmumą teologijoje Tomo minties kontekste taip pat žr.: Joseph Ratzinger. *Skandalöser Realismus. Gott handelt in der Geschichte*. – Bad Tölz, 2005, S. 22.
- 51 Benedykt XVI. *Audienca generalna, 23 czerwca 2010*, s. 20.
- 52 Joseph Ratzinger. *Na początku Bóg stworzył... Cztery kazania o stworzeniu i upadku. Konsekwencje wiary w stworzenie*. Tł. Jarosław Merecki. – Kraków, 2006, s. 81.
- 53 Benedykt XVI. *Audienca generalna, 23 czerwca 2010*, s. 20. „Ikūnytas Dievo Žodis [sakramentuose] [sikūnijimo geradarystę išplečia iki mūsų išganymo, iki mūsų tikėjimo į Dievą kelio ir amžinojo gyvenimo, pasilieka vos ne materialiai esantis kartu su kūrinijos akivaizdumu ir tuo pasiekia mūsų vidų.“
- 54 Benedykt XVI. *Audienca generalna, 23 czerwca 2010*, s. 21.
- 55 Ten pat, p. 20.
- 56 Benedykt XVI. *šw. Tomasz z Akwinu – wzór syn-tezy wiary i rozumu*, s. 14. Plačiau apie Tomo Eucharistijos teoriją žr.: Joseph Ratzinger. *Theologie der Liturgie. Die sakramentale Begründung christlicher Existenz. // Gesammelte Schriften*, Bd. 11. – Freiburg im Breisgau, 2008, s. 287.

- ⁵⁷ Benedykt XVI. *Adhortacja Sacramentum Caritatis*, nr. 94.
- ⁵⁸ Joseph Ratzinger. *Święto wiary. O teologii Mszy Świętej*. Tł. Jarosław Merecki. – Kraków, 2006, s. 123.
- ⁵⁹ Ten pat, p. 132.
- ⁶⁰ Joseph Ratzinger. *Bóg jest blisko nas. Eucharystia – centrum życia*. Tł. Monika Rodkiewicz. – Kraków, 2002, s. 84. „Tomo pamoksle girdisi triumfuojantis džiaugsmas dėl to, kad Senojo Testamento žodžiai visą savo didybę atrado Bažnyčioje, Naujoje Dievo Tautoje. Izraelyje Dievas savo Žodžiu nusileido iki Mozės ir taip tapo artimas savo tautai, o dabar pats priėmė Kūną ir tapo žmogumi. Pasiliko tarp žmonių net taip, kad permainytos duonos paslapyje atsiduotų į mūsų rankas ir širdis. Iš to džiaugsmo, kad Dievo Tauta tapo realybe, ir Dievas mums yra toks artimas, kad artimesnis ir būti negali – XIII amžiuje atsirado Dievo Kūno šventė, kaip vientisas padėkos už tuos įvykius himnas.“
- ⁶¹ Joseph Ratzinger. *Bóg jest blisko nas. Eucharystia – centrum życia*, s. 118.
- ⁶² Benedykt XVI. *Audijencja generalna, 23 czerwca 2010*, s. 21.
- ⁶³ Ten pat, p. 20.
- ⁶⁴ Ten pat, p. 21.
- ⁶⁵ Joseph Ratzinger. *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*, s. 146.
- ⁶⁶ Ten pat, p. 402.
- ⁶⁷ Ten pat.
- ⁶⁸ Joseph Ratzinger. *W drodze do Jezusa Chrystusa*, s. 147. „Naujasis įstatymas yra Šventosios Dvasios dovana“ (S. Th. I-II, q. 106 in c.).
- ⁶⁹ Joseph Ratzinger. *Raport o stanie wiary*. Tł. Zyta Oryszyn, Jan Chrapek. – Marki, 2005, s. 197 (Sth III, q. 48, s 2 ad 1).
- ⁷⁰ Joseph Ratzinger. *Das neue Volk Gottes. Entwürfe zur Ekklesiologie*. – Düsseldorf, 1970, S. 25.
- ⁷¹ Joseph Ratzinger. *Offenbarungsverständnis und Geschichtstheologie Bonaventuras. // Gesammelte Schriften*, Bd. 2. – Freiburg im Breisgau, 2009, S. 183.
- ⁷² Žr. Andre Hayen. *Der heilige Thomas von Aquin gestern und heute*. Deutsch von R. Scherer. – Frankfurt a. M., 1954.
- ⁷³ Seminario pavadinimas: *Ausgewählte Texte zur Gnadenlehre des Thomas von Aquin*.
- ⁷⁴ Seminario pavadinimas: *Gesetz und Gnade nach Thomas von Aquin*.
- ⁷⁵ *Ende der Zeit? Die Provokation der Rede von Gott. Dokumentation einer Tagung mit Joseph Kardinal Ratzinger, Johann Baptist Metz, Jürgen Moltmann und Eveline Goodman-Thau in Ahaus*. Red. Tiemo Rainer, Peters/Claus Urban. – Mainz, 1999, S. 17.
- ⁷⁶ Joseph Ratzinger. *Kirchliche Bewegungen und neue Gemeinschaften. Unterscheidungen und Kriterien*. – München, 2007, S. 42.
- ⁷⁷ Joseph Ratzinger. *Kościół – ekumenizm – polityka*, s. 279.
- ⁷⁸ Žr. Hans Urs. von Balthasar – Joseph Ratzinger. *Zwei Plädoyers. Warum ich noch ein Christ bin. Warum ich in der Kirche bin*. – München, 1971, S. 74. „Die Schönheit ist der Glanz des Wahren“.
- ⁷⁹ Joseph Ratzinger. *Święto wiary. O teologii Mszy Świętej*, s. 97.
- ⁸⁰ Joseph Ratzinger. *Sentire ecclesiam. // Geist und Leben*, nr. 36, 1963, s. 324.
- ⁸¹ Joseph Ratzinger. *Patrząc na Chrystusa. Ćwiczenia w wierze, nadziei i miłości*. Tł. Witold Kaiser. – Warszawa, 1991, s. 43.
- ⁸² Ten pat, p. 47.
- ⁸³ Joseph Ratzinger. *Śmierć i życie wieczne*. Tł. M. Węclawski. – Warszawa, 2000, s. 145.
- ⁸⁴ Ten pat, p. 164. 166 puslapyje matome vertingą pastabą, atspindinčią Ratzingerio požiūrį į Tomo palikimą: „Tomo raštuose nerasime gatavų sprendimų, kuriuos tereikia nukopijuoti, vis dėlto jo pagrindinė mintis pasilieka mums kaip nurodymas“.
- ⁸⁵ Joseph Ratzinger. *Služytį pravdie. Myśli na każdy dzień*. Tł. Albert Warkotsch. – Wrocław, 2001, s. 120.
- ⁸⁶ Joseph Ratzinger. *Gottes Glanz in unserer Zeit. Meditationen zum Kirchenjahr*. – Freiburg–Basel–Wien, 2005, S. 161.
- ⁸⁷ Joseph Ratzinger. *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*, s. 412.
- ⁸⁸ Joseph Ratzinger. *Kościół – ekumenizm – polityka*, s. 270.
- ⁸⁹ Joseph Ratzinger. *Prawda w teologii*, s. 15.
- ⁹⁰ Joseph Ratzinger. *W drodze do Jezusa Chrystusa*, s. 104.
- ⁹¹ Ten pat, p. 103.
- ⁹² Joseph Ratzinger. *Moje życie*. Tł. Witold Wiśniowski. – Częstochowa, 1998, s. 50.
- ⁹³ Joseph Ratzinger. *Sól ziemi. Chryścijaństwo i Kościół katolicki na przelomie tysiącleci*, s. 51.
- ⁹⁴ Ten pat, p. 35.
- ⁹⁵ Joseph Ratzinger. *Wiara i przyszłość*. Tł. Piotr Waszczenko. – Warszawa, 1975, s. 56.